

ՅԱԿՈԲ ԶՈՒՂԱՅԵՅՈՒ ՄԻ ԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ՌՈՒՄ ԱՐՔԵՍԻՆԻՔԻՆ

Ռուս արքունիքի հետ ռննեցած Յակոբ Զուղայեցու առնչութեան մասին մինչ այժմ մեզ յայտնի տեղեկութիւնները չեն բոլորում անմիջական աղբիւրներից: Կաթողիկոսի մահից շատ յետոյ, 1699 թուին, Սիւնեաց մելիքների անունից Եւրոպա ուղարկուած, մի շարք գրութիւններից քաղում ենք, որ 1678 թուի էջմիածնի գաղտնի խորհրդակցութեան միջոցին ընտրուած աշխարհական պատուիրակները, պարսկահայերի ազատագրման գործը զուխ բերելու նպատակով Եւրոպայում կատարելիք շրջագայութեան ընթացքում, պէտք է անցնէին Ռուսաստան՝ ցարից օջակցութիւն հայցելու: Ռուսաստան դիմելու նպատակով, հայ մելիքները, Յակոբ Զուղայեցու և երեք եկեղեցական պատուիրակների ուղեկցութեամբ անցնում են Կ. Պոլիս, սակայն այստեղից, ինչ ինչ պատճառներից դրդուած, ստիպւում են կրկին դառնալ իրանց երկիրը^{*)}: Փոքր ինչ աւելի ուշ, 1701 թուին, երբ Արևմտեան Եւրոպայի հետ հայ մելիքների սկսած բանակցութիւններն արդէն ծայր էին տուել հիասթափութեան, իսկ միւս կողմից՝ հետզհետէ սկսում էր արմատանալ այն հայեացքը թէ պարսկահայերի փրկութեան խարխիւր պէտք Ռուսաստանում որոնել, Իսրայէլ Օրին, մելիքների հաւատարմատարը, կցում է վերը բերած վկայութեանը մի նոր յայտարարութիւն. 1678 թուին էջմիածնում ընտրուած աշխարհական պատգամաւորները, պնդում է հայ դիւանագէտը, հայերի ազատագրութեան գործը պէտք է նախ Ռուս թագաւորին յանձնարարէին. այդ խմաստով հայոց ժողովի կողմից կնիքներով վաւեացած ինքնագիրը թուրք պէտք է ներկայացնէին մոսկովեան կառավարութեանը: Արևմտեան Եւրոպա՝ Հոլմսթէական կայսրին, հայ պատուիրակները դիմելու էին Մոսկուայում մերժում ստանալու դէպքում միայն^{**)}: Այստեղ յայտնած միտքը լրացնելու համար է կարծես, որ 1703 թ. 27-ն մայիսի թուակիր մի գրութեան մէջ նոյն մելիքները, շրջելով փաստերի յաջորդականութեան կարգը ընթացիկ դէպքերի սահմանում, գրում են Պետրոս Մեծին. «Մեք զրեք էաք եփրատօրին և լէքաօր փալաթինին, որ աղաչեն առ

*) Эзовъ. «Свошенія Петра Великаго съ армянскимъ народомъ», СПб. 1898, № 6. հմմ. №№ 5 և 44.

**) Անդ. № 44.

քո թագրութե՞դ, նոքա ևս մեր աղէչնցն լսած է և քո թագրութե՞դ գրած է, եթէ նոցա և եթէ մեր աղէչնցն լսեր ևս և առեր ևս յանձդ որ ազատես զմեզ որ լինիք մեծ ուխտիւք հաւատրիմ ծառայք քո բարի հրմնին նիրքե և բարուդ բարի և հակ՝ակիրդ հակ՝ակաւ*)

Ծանրանալով այս վկայութիւնների վրայ մի այլ տեղ, դրանց պատմական ստուգութիւնը ենթարկել էինք կասկածանքի. մի կողմից ի նկատ առնելով այդ ու յարակից ցուցմունքների ընդհանուր յատկութիւնը՝ յերկրել փաստերը քաղաքական երերուն պայմանների պահանջով, իսկ միւս կողմից մեկնելով Ժէ. դարի հայ առևտրական յարաբերութիւնների ընդհանուր բնոյթից, հաւանական չէինք համարել, որ դեռ ևս Յակոբ Զուղայեցու ժամանակ հայերը լուրջ ակնկալութիւններ ունենային մոսկովեան թագաւորութիւնից. ամենից քիչը հաւանական էր թուում մեզ այն, որ հայերը իրանց քաղաքական քաղղը կարող էին առանց արտաքին հարկադրանքի այդքան վաղ կապել բացառապէս Ռուսաստանի հետ. Օրիի այլ պայմաններում տուած ցուցմունքները, ունենալով նրա յետագայ վկայութիւններին հակառակ իմաստը, կարող էին ծառայել որպէս մեր կասկածանքն արդարացնող լրացուցիչ հանգամանքներ միայն**)

Այդ կասկածանքը կարծես խոստանում է փարատել յետնագարեան լատիներէնով գրած մի թուղթ, որ գտանք արտաքին գործոց նախարարութեան Մոսկուայի գլխաւոր դիւանում աշխատելիս միայն վերջերս. բայց և անկախ սրանից՝ այդ գրութիւնը ներկայացնում է խոշոր արժէք, որպէս հայ առևտրական յարաբերութիւններից բղխող մինչ այժմ յայտնի քաղաքական փաստաթղթերից հնագոյնը:

Ամբողջ գրութիւնը, որի փոքր ինչ եղծուած բնագիրն ու մեր ձեռքով կատարուած թարգմանութիւնը բերում ենք ստորեւ, ղետեղուած է հասարակ թղթի մեծադիր մի երեսի վրայ. գրուած է վարժ շղագրով, առանց ոլորագծերի ու զարդագրերի: Թուղթն ուղղած է մոսկովեան ցարին (imperator=կայսր=կեսար=ցար), որի անունը չի յիշուում սակայն. նշանակուած չէ նոյնիսկ գրութեան տեղն ու թուականը. բարեբաղդաբար գրուածքը վաւերացրած է կարմրադեղ կնքով, որի մակագրութիւնը՝

«ՅԻ ՔԻ ԾՌՅ ՅԿԲ ԿԹՂԿՍ ԱՄ ՀՅՅԾ. ԹՎ. ՌՃԴ».

մատնում է մեզ գոնէ դիմողի անձնաւորութիւնը. կնքի տարեթիւը, 1655, ցոյց է տալիս միայն խնդրարկուի կաթողիկոսութեան

*) Անդ. № 98.

**) Հմմ. մեր. «Israel Ory und die armenische Befreiungsidee». München 1914, եր. 59⁶ եւ հետ., 83 եւ հետ.

առաջին տարին ու կապ չունի գրութեան ժամանակի հետ: Կարելի է ենթադրել, որ մեր ձեռքը հասած թուղթը հայերէն բնագրի հետ ուղարկուած թարգմանութիւնն է. հակառակ դէպքում նա աւելի պատշաճ ձև կունենար. հաւանական է նաև այն, որ այդ թարգմանութիւնը պատրաստած լինի այն կաթողիկ քարոզիչների ձեռքով, որոնց հետ սերտ առնչութիւն ունէր Յակոբ Ջուղայեցին 1670-ական թուերին: Այդ ժամանակաշրջանում եւրոպական արքունիքների հետ հայերի քաղաքական վիճակի բարւոքման խնդրի շուրջը բանակցել կամ թղթակցել է նա մի քանի անգամ,^{*)} աչքի առաջ ունենալով այդ մասին մեզ մատչելի բոլոր գրական յիշատակութիւնները, մենք հնարաւորութիւն չսենք, յենուելով դրանց վրայ, որոշել պատմական այն վայրկեանն, երբ Յակոբ կաթողիկոսը կարող էր անհրաժեշտ նկատել կամ հնարաւորութիւն ստանալ ոռւս կառավարութեանը դիմելու: Գուցէ կարելի լինէր նոյնացնել այդ գրութիւնն այն կնքուած թղթի հետ, որի մասին յիշում է Օրին, եթէ իր համետ քաղաքական ակնկալութիւններով նա էջմիածնում մշակած ծանրակշիռ քաղաքական ծրագրից տարբեր իմաստ չունենար: Արդէն իսկ ստուգուած պէտք է համարել, որ էջմիածնի խորհրդակցութեանը մասնակցող մելիքներն ու նրանց ցուցմունքով գործող կաթողիկոսը պարսկահայերի քաղաքական ազատագրումն ամենից առաջ կապում էին հայ-վրացական ապստամբութեան և այդ ապստամբութիւնը ղեկավարող կաթողիկ եւրոպայի աջակցութեան հետ: Եթէ սակայն ըստ էութեան քննելու լինենք մեզ հասած գրութիւնը, կը տեսնենք, որ այստեղ քաղաքական ձգտումներն այդքան հեռու չեն հասնում: Յիշատակելով այն նիւթական ու բարոյական դրկանքները, որոնց ենթարկուած են Պարսկաստանի հայերը, կաթողիկոսն աղերսում է ցարին՝ ի նպաստ վերջինների իր դեսպանների բերանով միջնորդել պարսից մօտ. գնահատելով պարսից կառավարութեան վրայ ունեցած ոռւս դիւանագէտների ազդեցութիւնը՝ կաթողիկոսը յոյս ունի թէ նրանց միջնորդութիւնը կարող է բարերար հետևանքներով անդրադառնալ հայոց վիճակի վրայ: Եւ միայն այսքանը: Ինքնին դժուար էլ է ենթադրել թէ 1678 թուին, ծրագրած ապստամբութեան նախօրեակին, հայերը յոյս կարող էին դնել դիւանագիտական ազդեցութեան վրայ. նշանակում է, ներկայ դիմումը արուած պէտք է լինի այդ ժամանակից աւելի վաղ: Ի դէպ, էջմիածնում կայացած խորհրդակցութեան թուականը ևս կարօտ է ստուգութեան: Էջմիածնի խորհրդակցութեան մէջ արժարժուած քաղաքական ծրագրի հիմ-

^{*)} Հմմ. անդ. եր. 45 եւ հետ.

նական մտքերին հանդիպում ենք դեռ Հ. Պետրոս Բեդիկի աշխատութեան մէջ, որ լոյս տեսաւ Վիեննայում 1678 թուին*), Պարսկաստանից Հ. Բեդիկը մեկնած պէտք է լինի դեռ 1676 թուին. Վիեննայում հանդիպում ենք նրան յամենայն դէպս դեռ 1677 թուին: Մի ուրիշ ժամանակակից՝ Ռիկո, գտնուելով 1678 թուին Հռոմում, լսել էր կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ եւրոպա մեկնող հայ պատուիրակների վերաբերմամբ ողջ եկեղեցական Պետութեան մէջ այդ ժամանակ առկէն տարածուած լուրի մասին**) Աւելի կարեւոր են սակայն Յակոբ Զուղայեցուն վերաբերող այն մի քանի հակիրճ տողերը, որ գտնում ենք Զաքարիա Ազուլեցու օրագրութեան մէջ. «թվին 1677 (1677) յունիսի մէջ երևան(ի)... խանիցն փախաւ գնաց վրացտուն»***)... «1128 (1679) ումն էջմիածնայ Միքայէլ աթոռակալ վարդապետն եկաւ Գողթան տունն նվիրակ, այս դժամ է, որ էջմիածնայ նվիրակ չէր եկած. քանզի Յակոբ կաթողիկոսն այս քժամ է, որ էջմիածնայ Սէֆի-դուլի-խանի ձեռացն փախաւ գնաց վրացտուն, վրացտան վերայ գնաց խորմացտուն»†) էջմիածնի խորհրդակցութիւնը պէտք է որ տեղի ունեցած լինի կաթողիկոսի Վրաստան մեկնելուց անմիջապէս առաջ. նշանակում է՝ ոչ ուրիշ քան 1677 թուի յունիսի մեկը: Վրաց իշխանաւորների հետ համերաշխ գործակցութեան ծրագիր մշակելու †*) այլ և էջմիածնի պարտքերը վճարելու մասին հոգ տանելու նպատակով կաթողիկոսը մի առ ժամանակ պէտք է որ մնացած լինի Թիֆլիզում: †**) Հաւանական է, որ հայ պատուիրակները Թիւրքիայի ներքին նահանգներում ևս ուշացած լինեն, քան որ, ինչպէս զոնէ Զամչեանն է վկայում, կաթողիկոսը Կ. Պոլիս հասաւ միայն 1679 թուի դեկտեմբերին: †***) Կ. Եղեանի հրատարակած ժողովածուի մէջ մի քանի անգամ հանդիպող այն վկայութիւնը թէ էջմիածնի

*) P. Petrus Bedik, «Cehil Sutan» եր. 541 եւ հետ. 552 եւ հետ.

**) M-r le Chevalier Ricaut «Histoire de l'Etat present de l'Eglise Greque et l'Eglise Armenienne» (trad. de l'angl.) Middelbourg 1692, p. 422.

***) «Զաքարիա Ազուլեցու օրագրութիւնը» եր. 64, ԺԷ դարի ցարդ չը հրատարակուած ժամանակագր. տի այս գործը սիրալիր կերպով մեր տրամադրութեան տակ դրեց պ. Լ. Լոն:

†) Անդ. եր. 75.

†*) ՅՅՅՅ, անդ. № № 42, 420.

†**) «Եւ կացեալ անդ աւուրս ինչ, եւ սակաւ ինչ վճարեաց ի պարտուցն», Զարարեայ Ասրկաւագ. «Պատմագրութիւն», Վաղարշապատ 1870, Բ. 94.

†***) Զամչեան. «Պատմութիւն Հայոց», Գ. 748.

խորհրդակցութիւնը կայացել է 1678 թուին, թուում է թէ ելնում է մօտ քառորդ դար յետոյ փաստն արձանագրող մի ընդհանուր աղբիւրից. ուստի և չի կարող նա լինել միանգամայն վստահելի։ Ինչպէս էլ սակայն սահմանելու լինենք ներկայ գրութեան հանդէս դալու ժամանակը, նրա պատմական բովանդակութիւնը հազիւ թէ կարող է տեղիք տալ տարակուսանքի. նա նորից առիթ է տալիս մեզ պնդելու այն կարծիքի վրայ թէ ժէ դարում սեպիական հարցի մասին վճռական խօսքը դեռ չէր պատկանում մոսկովեան ցարին. Հայաստանի քաղաքագէտները կարող էին մտածել ուն զիւանազէտների բարեացակամ միջնորդութիւնների մասին միայն Հայ մեսիանական գաղափարը դեռ չէր թեակոխել զարգացման այն օրհասական շրջանը, որտեղ հիւսիսից արշաւող ծիրանաւորը հմայում է անձկութեան մէջ դեզերող հողիները որպէս մի նոր փրկիչ։

(М. Г. А. М. И. Д. Дѣла армянскія. 1724. марта 12.

№ 2. л. 6—7.)

Invictissime Imperator

Post humillimas pedibus Magestatis Vestrae Serenissimae inclinationes, post innumeras ad Deum optimum maximum pro incolumitate Regiae Vestrae personae orationes, pro quiete foelicitate nec non victoriarum continuatione totius Regni prae res, pro destructione eversione et totali profliigatione inimicorum Crucis ad Deum ab eclesia nostrae armena sup(p)licationes fusas, Imperatoriae Serenitati nec non consuetae erga extraneos sed tamen domesticos fidei benignitati confidens suplex accedo et quemadmodum potentissimi Imperatores Mosquovitarum Ruthenorum et omnes se ipsos fidei defensores et propugnatores monstavunt semper, nec non protectores afflictorum contra tirannidem adversariorum ita nunc Sua Magestas horumce heroum successor legitimus tam in victibus quam s(c)eptro solita Sua clementia dignetur nobis miseris opitulari. En in Persia nostris eclesiqne neb noc eius ministris vectigalia exotica imponuntur et ob solutiones nostrae tenuitati et paupertati

impossibiles nostri ad carceres trahuntur vexantur excruciantur, denique quod ultima et praecipua mahometanorum est intentio ad ritum illorum compelluntur. Si tota persecutionis in opes et mundanas facultates duntaxat vergerat esset tolerabile malum legent tacerem sed cum videam singularis diebus filios nostros in Cristo lactentos ab uberibus eripi iuvenes delusos in rate protrahi pubertate et aetate dociatos per vim ad ritum saluti aeternae contrarium compelli, tantam stragem nequiens tolerare, ex post lacrimas ad Deum fusas en ad imaginem ipsius et loco tenentem in Suis Regnis accedo Imperatoriam videlicet Magestatem Vestram, et dignetur nobis misere opp(r)essis opitalari, et eo tempore quo Sua Magestas potentissima legatos apud persas emisit aliquod verbum in nostrum fautrem patrimonium et eundem..... in suis diplomatibus Regiis jubeat ir(r)iseri. Ruthenica potestas plurimum valet in animis persarum, neque forsam deinceps audebunt tantopere vexare, quos resciverint ratione communis in Cristum Deum fidei ad Vos spectare. En tota nostra gemens ecclesia armena pedibus Vestrae Magestatis Imperatori pro voluta hasce humillimas supplicationes fundit nec non ego gratia Dei huiusce in Cristo servus.

Imperatoriae Magestati stodictissimus et obsequentissimus humillimus servus

(L. S.)

(Հասցէ՝)

Potentissimo invictissimoque mosquovitar, Ruthenorum nec non aliarum populorum Imperatori Serenissimo.

Անյաղթ Կայսր

Խոնարհուելով առ ռոտս Ձերդ Օգոստափառ Մեծութեան, ուղղելով դէպի Ամենարարձրեալն անթիւ մաղթանքներ Ձեր Թագաւորական անձի ողջութեան համար և՛ հայ եկեղեցու աղերսանքները բովանդակ թագաւորութեանդ անդորր երջանկութեան և ներկայիս անսպառ յաղթութիւնների, խաչի թշնամիների տապալման, խորտակման և բնաջնջման համար, զստահ լինելով

Կայսերական Օգոստափառութեանդ թէ դէպի օտարները և թէ դէպի տնայիններն ունեցած հաստատ ողորմածութեան վրայ՝ (Ձեզ) եմ մօտենում ծնկաշոք։ Եւ ինչպէս Մոսկովեան Ռուսաստանի բոլոր ամենազօր Կայսրները միշտ հանդիսացել են պաշտպան և զօրավիգ հաւատի այլ և թշնամիների բռնութեան հանդէպ՝ հովանի ճնշուածների, նոյնպէս և վայել է Նորին Մեծութեանը, այդ իսկ հերոսների յաջորդին՝ թէ կեանքում և թէ գահի վրայ, օգնութեան հասնել մեզ՝ խեղճերիս։

Պարսկաստանում մեզ և մեր եկեղեցու վրայ պարսից պաշտօնեաների կողմից դրւում են ահա օտարօտի հարկեր և մեզ, որ չենք կարողանում մեր չքաւորութեան և աղքատութեան շնորհիւ հատուցանել այդ հարկերը, քշում են դէպի բանդ, շարշարում են, տանջում և վերջապէս, որ յետինն է ու գլխաւորը մահմեդականների նպատակների՝ իրանց դաւանանքն են հարկադրում ընդունել։ Եթէ այդչափ հալածանքները զրկէին մեզ միայն հարստութիւնից և աշխարհային ստացուածքներից, չարիքը փոքր կը լինէր, և ես լռութեան կը տայի այդ. բայց երբ տեսնում եմ օր օրի վրայ մեր ի Քրիստոս սնուող զաւակները հեռացած (մայրական) ստինքներից, խարուած պատանիները նաւով հեռանալիս, չափահասներին և գիտակցութեան եկածներին ուժով մղուած դէպի յաւիտենական փրկութեան հակառակ դաւանանքը, չը կարողանալով տանել այդքան մեծ կորուստը, ահա, արցունքներ թափելով առ Աստուած՝ Նրա պատկերի առաջ, մօտենում եմ նաև իւր թագաւորութեան մէջ Նրա տեղապահ Կայսեր, Ձերդ Մեծութեանը, որպէս զի բարեհաճէ օգնել մեզ, խեղճութիւնից ճնշուածներիս, և երբ Նորին ամենազօր Մեծութիւնը պարսիկների մօտ դեսպաններ ուղարկելու լինի՝ մի քանի խօսք (ասել) ի պաշտպանութիւն մեր ստացուածքի այլ և իւր թագաւորական դիւանադէտներին հրամայէ ազդել։ Ռուս իշխանութիւնը մեծ նշանակութիւն ունի պարսիկների աչքում և զուցէ առաջիկայում հաւակնութիւն չունենան այնքան տանջել նրանց, որ ի Քրիստոս Աստուածն ունեցած ընդհանուր հաւատի շնորհիւ, կարող կը լինեն Ձեզ ուղղել իրանց հայեացքը։ Որպէս իր սեան զարդի՝ բովանդակ հայ եկեղեցին, ինչպէս նաև ես՝ այդ եկեղեցու սպասաւորն ի Քրիստոս, այս ամենախոնարհ ինդիրն արկանում ենք առ ռոս Ձերդ Կայսերական Մեծութեան։

Կայսերական Մեծութեան ամենահաւատարիմ, ամենահնազանդ և ամենախոնարհ ծառայ (Տ. Կ.)

(Հասցէ՝)

Առ ամենազօր և անյաղթ մոսկովեան ռուսաց և այլ ժողովրդաց Օգոստափառ Կայսր։

Ա. Յովնաննիսեան.